



## Gülhane Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Dergisi

### Orta Çağ'da İslam dünyasında yazılmış eserlerde "Çiçek ve Kızamık" üzerine- Gerileme Dönemi-I: *Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb*

Ahmet ACIDUMAN\*

#### Makale Bilgisi

##### Makale geçmişi

Geliş Tarihi 09.01.2024

Kabul Ediliş Tarihi: 08.02.2024

##### Anahtar kelimeler:

Çiçek, Kızamık,  
İbn Hubel el-Bağdādī,  
Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb,  
Tıp tarihi

##### İletişim:

Prof. Dr. Ahmet ACIDUMAN

E-posta:

ahmetaciduman@yahoo.com

aciduman@medicine.ankara.

edu.tr

#### Özet

**Amaç:** Bu çalışmada Orta Çağ'da İslam dünyasının önemli yazarlarından Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb*'inde çiçek ve kızamık üzerine yazılmış bölümlerin Türkçeye çevrilerek incelenmesi ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amaçlanmıştır.

**Gereç ve Yöntem:** Çalışmada Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb* adlı eserinin basılı bir nüshası ile İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de bulunan yazma bir nüshası incelenmiştir. Eserin çiçek ve kızamık ile ilgili bölümleri makalenin yazarı tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilmiş ve yazının Bulgular bölümünde sunulmuştur. Yazının Tartışma bölümünde, bulgular bölümünde sunulan bu bilgiler döneminin ilgili literatüründe bulunan eserlerde yer alan konuyla ilgili bilgilerle karşılaştırılmış ve değerlendirilmiştir.

**Bulgular:** *Kitābu'l-Muhtārāt fi't-Ṭıbb*'inin basılı nüshasının dördüncü cildi ile yazma nüshanın dördüncü cüzünde çiçek ve kızamık ile ilgili iki bölüm (faşl) yer almaktadır. Bunlardan birisi "Çiçek ve kızamık hakkındaki bölüm/faşl fi'l-cederī ve'l-ḥaşbe" diğeri de "Yaraların, kızamığın ve çiçeğin izlerinin sökülmesi hakkındaki bölüm/faşl fi ʿāl' āsārī'l-cederī ve'l-ḥaşbe ve'l-ḫurūḥ" başlıklı bölümlerdir.

**Sonuç:** Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin yazdıklarının, döneminin tıbbi paradigması olan humoral patoloji teorisi bağlamında olduğu, yine öncüllerinin eserlerinde yer alan bilgilerle benzerlik gösterdiği görülmektedir. İbn Hubel'in bu bölümleri yazarken, "çiçek ve kızamık" konusunun ayrıntılı olarak ele alınmış olduğu er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaşbe* ve *Kitābu'l-Ḥāvī fi't-Ṭıbb*'i ve İbn Sīnā'nın *Kitābu'l-Kānun fi't-Ṭıbb*'inden ziyade, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'si ile Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fi't-Ṭıbb*'indeki ilgili bölümleri temel aldığı görülmektedir. İbn Hubel'in tedavi öncesi bölümde *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'de, tedavi ile ilgili kısımda ise daha çok *el-Manşūrī fi't-Ṭıbb*'da yer alan bilgileri özetlemiş olduğu, bunu yaparken de ayrıntılı etiyolojik açıklamalardan kaçındığı fark edilmektedir.

\*Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0003-2021-4471



# Gulhane Journal of Medical History and Medical Ethics

## On Smallpox and Measles according to works of the Islamic world in the Middle Ages-Age of Decline-I: *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭibb*

### Abstract

**Objective:** The aim of this study was to analyze the chapters on smallpox and measles in the *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭibb* of Muhadhhab al-dīn b. Hubal al-Baghdādī, one of the most important authors of the Islamic world in the Middle Ages, by translating them into Turkish and introducing them into the Turkish medical history literature.

**Materials and Methods:** This study analyzed a printed copy of Muhadhhab al-dīn b. Hubal al-Baghdādī's *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭibb* and a manuscript copy in İstanbul, Süleymaniye Manuscript Library, Fatih Collection, No. 3632. The sections of the work on smallpox and measles were translated from Arabic into Turkish by the author of the article and presented in the Results section of the article. In the Discussion section of the article, the information presented in the findings section is compared and evaluated with the information on the subject in the relevant literature of the period.

**Results:** In the fourth volume of the printed copy of *Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭibb* and the fourth volume of the manuscript, there are two chapters (faṣl) on smallpox and measles. One of them is titled "Chapter on smallpox and measles/faṣl fī al-jadarī wa l-ḥaṣba" and the other is titled "The chapter on removing the scars of ulcers, measles and smallpox/faṣl fī qal' āthār al-jadarī wa l-ḥaṣba wa l-qurūḥ".

**Conclusion:** Al-Baghdādī's writings appear to be in the context of the theory of humoral pathology, the medical paradigm of his time, and are similar to the information contained in the works of his predecessors. In writing these chapters, Ibn Hubel seems to have relied on the relevant chapters in 'Alī b. al-'Abbās al-Majūsī's *Kāmīl al-Ṣinā'a al-Ṭibbiyya* and al-Rāzī's *al-Manṣūrī fī al-Ṭibb* rather than Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā al-Rāzī's *Kitāb al-Jadarī wa al-Ḥaṣba* and *Kitāb al-Ḥāwī fī al-Ṭibb* and Ibn Sīnā's *Kitāb al-Qānūn fī al-Ṭibb*, where the subject of "smallpox and measles" is discussed in detail. It is noticeable that Ibn Hubel summarized the information in *Kāmīl al-Ṣinā'a al-Ṭibbiyya* in the pre-treatment section and mostly in *al-Manṣūrī fī al-Ṭibb* in the section on treatment, while avoiding detailed etiological explanations.

### Article Info

#### Article history:

Received: 09.01.2024

Accepted: 08.02.2024

#### Keywords:

Smallpox, Measles,  
Ibn Hubal al-Baghdādī,  
*Kitāb al-Mukhtārāt fī al-Ṭibb*,  
History of Medicine

#### Correspondence Author:

Ahmet Aciduman  
e-mail:  
ahmetaciduman@yahoo.com;  
aciduman@medicine.ankara.  
edu.tr

## Giriş

Orta Çağ'da İslam bilimi ve tıbbının genellikle "Erken dönem, Çeviri dönemi, Altın dönem ve Gerileme dönemi" olmak üzere dört dönemde incelendiği görülmekte olup, Meyerhof (1) Orta Çağ'da İslam Dünyasında bilim ve tıbbın 1100 yılından itibaren "Gerileme Dönemi"ne girdiğini, XII. yüzyılın bir durgunluğa işaret ettiğini ve ortaya konan eserlerin Râzî'nin, İbn Sînâ'nın ve Câbir'in eserlerinden kopyalandığını, özetlendiğini, açıklandığını, buna karşın bağımsız ve seçkin eserlerin nadir olduğunu bildirmektedir. Castiglioni (2) de XII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar olan dönemi, bazı ünlü şahsiyetleri içermekle birlikte, esas olarak "Arap Tıbbının Çöküş Dönemi" olarak adlandırmakta ve bu dönemin de dahili olarak Arap hanedanları arasındaki çekişmeler ve harici olarak Hıristiyan dünyanın büyüyen gücü tarafından tehdit edilen halifeliğin gerilemesiyle çağdaş olduğu açıklamasında bulunmaktadır. Bu bağlamda, İslam dünyasında bilim ve tıbbın Altın dönemi olarak adlandırılan zaman aralığında bilim ve tıp tarihi açısından oldukça önemli eserler yazılmış, yine bu dönemde Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (865-925) tarafından, çok eski devirlerden beri salgınlara neden olarak insanlığı tehdit eden "çiçek ve kızamık" hakkında bu dönemde müstakil bir eser, *Kitabu'l-Cederî ve'l-Haşbe*, kaleme alınmıştır (1-6). Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî adı geçen eserinin yanında, *el-Manşūrî fî't-Ṭıbb* (7) ile ünlü ansiklopedik eseri *Kitābu'l-Hāwî fî't-Ṭıbb*'da (8) da "çiçek ve kızamık" konusunu ele almış, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsî (930?-994) ünlü eseri *Kāmilu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye*'de (9,10) ve İbn Sînâ (980-1037) da çok tanınmış eseri *Kitābu'l-Kānun fî't-Ṭıbb*'da (11-13) "çiçek ve kızamık" konusuna yer vermişlerdir.

Asıl adı Ebū'l-Hasen 'Alī b. Aḥmed b. 'Alī b. Hubel el-Bağdādî olan, el-Ḥilātî nisbesiyle de bilinen Muhezzebu'd-dīn b. Hubel, İbn Ebî Uşaybî'a'nın (14) *'Uyūnu'l-Enbā fî Tabakāt'l-Eṭṭibbā* adlı eserinde bildirdiğine göre, 23 Zî'l-ka'de 515/2 Şubat 1122'de Bağdat'ta doğmuş ve yetişmiştir. Tıp ve edebiyat eğitimini Ebū'l-Kāsim İsmā'îl b. Aḥmed b. es-Semerqandî'den, gramer eğitimini 'Abdullah b. Aḥmed b. Aḥmed b. Aḥmed b. el-Ḥaşşāb en-Nahvî'den almıştır. Önce Musul'a ve ardından da Ḥilāt'a giden ve Ḥilāt'ın sahibi Ermen Şāh'ın yanına yerleşen İbn Hubel el-Bağdādî, daha sonra Ḥilāt'tan ayrılarak Mardin'e gelmiş, Mardin'in sahibi Naşru'd-dīn b. Artuğ'un her ikisini de öldürmesine kadar, Bedru'd-dīn Lu'lu' ve en-Nizām'ın yanında kalmıştır. Aldığı bir darbe sonucu gözlerine su inmesi [katarakt] nedeniyle 75 yaşında kör olan İbn Hubel el-Bağdādî, daha sonra Musul'a gitmiş, 13 Muḥarrem 610/4 Haziran 1213 Salı gecesi vefat etmiş ve burada defnedilmiştir (14).

İbn Hubel, İbn Ebî Uşaybî'a'nın (14) bildirdiğine göre, tıp sanatında ve hikmetli ilimlerde döneminin büyük âlimi, edebi sanatlarda, güzel şiirde, etkili konuşmada seçkin ve Kur'an'ı ezberde usta bir kişidir. Teorik ve pratik tıp bilgilerini içeren değerli eseri *Kitābu'l-Muḥtārāt fî't-Ṭıbb*'ı Musul'da 560/1164-5 yılında yazan İbn Hubel, vezir Cemālu'd-dīn Muhammed için *Kitābu't-Ṭıbbi'l-Cemālî* adında bir eser daha kaleme almış (14), fakat bu ikinci eser günümüze ulaşmamıştır (15). Vernet'in (16) bildirdiğine göre, İbn Hubel el-Bağdādî'nin, Keykāvus döneminde Selçuklu sarayında hekimlik yapmış Şemsu'd-dīn Abū'l-'Abbās Aḥmed adlı bir oğlu vardır.

*Kitābu'l-Muḥtārāt fî't-Ṭıbb*'in ilk kısmında tıbbın genel prensipleri, basit ve kompoze ilaçlar, ikinci kısmında ise lokal ve genel hastalıklar ele alınmış olup, her bir yeni konu "faşl" başlığı ile gösterilmiştir (17). Farklı zamanlarda yazılan kopyalarının sayısı ve dağıldığı coğrafya göz önüne alındığında, adı geçen eserin çok rağbet görmüş olduğu söylenebilecek olsa da eserin Orta Çağ boyunca Latinceye çevrilmemiş olduğu bilinmektedir (15).

Literatür gözden geçirildiğinde *Kitābu'l-Muḥtārāt fî't-Ṭıbb* üzerinde yapılmış bazı çalışmaların yer aldığı görülmektedir. Eserin böbrek ve mesane taşlarının nedenleri, semptomları ve tedavilerinin işlendiği iki bölümü De Koning (18) tarafından *Traité sur le calcul dans les reins et dans la vessie* adlı çalışmasında Fransızca olarak yayınlanmıştır. Abdel-Halim (19) *Kitābu'l-Muḥtārāt fî't-Ṭıbb* üzerinde çalışarak, Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in tıba ve ürolojiye yaptığı katkıları incelediği bir makale yayınlamıştır. Ayrıca eserin omurga hastalıkları ve yaralanmaları (20), kafa yaraları ve kafatası kırıkları (21), hidrosefali (22), yaşlıların tedbiri (23) ile çocuk sağlığı ve hastalıklarına (24) ait bölümleri üzerine yapılan çalışmalar literatürde yer almaktadır.

Râzî'nin *Kitābu'l-Cederî ve'l-Haşbe* adlı "eseri dışında Orta Çağ'da İslam dünyasında kaleme alınmış eserlerde yer alan çiçek ve kızamık hakkındaki bölümlerin incelenerek, bu bölümlerin Türkçeye çevrilmesi, tartışılması ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amacıyla (25)" planlanan çalışmanın bu basamağında, Orta Çağ'da İslam bilimi ve tıbbının "Gerileme Dönemi" olarak kabul edilen zaman diliminde Muhezzebu'd-dīn b.

Hubel tarafından kaleme alınmış olan *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Tıbb*'da çiçek ve kızamık üzerine yazılmış bölümlerin saptanarak Türkçeye çevrilmesi, incelenmesi ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amaçlanmıştır.

## Gereç ve Yöntem

Çalışmada Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Tıbb* adlı eserinin basılı bir nüshası (26) ile İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de bulunan yazma bir nüshası (27) kullanılmıştır. *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Tıbb*'nin basılı nüshasının dördüncü cildi ile yazma nüshanın dördüncü cüzünde çiçek ve kızamık ile ilgili iki bölüm (faşl) yer almaktadır. Bunlardan birisi "Çiçek ve kızamık hakkındaki bölüm (faşl fī'l-cederī ve'l-ḥaṣbe/الجدري والحصبة)" diğeri de "Yaraların, kızamığın ve çiçeğin izlerinin sökülmesi hakkındaki bölüm (faşl fī ḳal' āsārī'l-cederī ve'l-ḥaṣbe ve'l-ḳurūḥ/الجدري والآثار والحصبة والقروح)" başlıklı bölümlerdir. Adı geçen bu bölümler makalenin yazarı tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilmiş ve yazının Bulgular bölümünde sunulmuştur. Bölümlerin Arapça metinleri ise yazının ekinde (Ek-1) okuyucuyla paylaşılmıştır. Arapça metin hazırlanırken eserin matbu metni temel alınmış, Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de bulunan yazma nüshası ile yapılan karşılaştırmalar sonucu saptanan farklılıklar dipnotlarda gösterilmiştir. Yazının Tartışma bölümünde, bulgular bölümünde sunulan bu bilgiler döneminin ilgili literatüründe bulunan eserlerde yer alan konuyla ilgili bilgilerle karşılaştırılmış ve değerlendirilmiştir.

## Bulgular

### "Çiçek ve Kızamık hakkındaki bölüm"

Çiçeğe gelince, o bütün vücutta hatta vücudun içinde ortaya çıkan çok sayıda küçük sivilcelerdir/püstüllerdir (رُبُور/buṣūr). Bazısında olmadan bazı organlarda da ortaya çıkabilir. Maddenin çokluğuna ve azlığına göre sayısı az olabilir. Bedenin tüm yüzeyini örtecek çokluğa erişebilir, ortaya çıkmayacak kadar az sayıda olabilir (27,f:302b). Eskiler çiçeği kızarıklık/yılancık (الحمرة/ḥumre) ve Süryaniler ateşin kızları (بنات النار/benātu'n-nār) olarak adlandırmışlardır. Bu sivilceler/püstüller çoğunlukla büyüme zamanı ortaya çıkar. İlk ortaya çıkan sivilce/püstül kırmızı ve küçük olur, büyük bir mercimek miktarına ulaşana kadar büyür, yuvarlaklaşır, kubbeleşir, o sırada parlaklaşır, hızla irinlenir ve bir inci tanesi gibi beyaz olur. Sonra kurur ve onda sert kabuk olur. Bu selim olandan iyi bir türdür ve iyi kandan ortaya çıkar.

Niteliği kötü, yoğun sevdavi kandan olan çiçeğe gelince, ortalarında kara nokta olan soluk, kül rengine ve kurşun (26,p:204) ya da menekşe rengine ya da sarı renge meyleden sivilcelerdir/püstüllerdir. Eğer büyürse, genişler ve birbiriyle birleşir, onlardaki kabuklar ateş yanığı gibi olur, irin taşıyabilirler, bazıları irinli su taşırlar ve ateş yanığından olan kabartılar gibi olurlar. Bunların hepsi kötüdür, iyi değildir.

Kızamığa gelince, o çiçekten daha küçük olan bir sivilce/püstül türüdür. Büyüklükte bir sınıra eriştiğinde, darı tanesi kadar ve biraz daha büyük olur, irin taşımaz, aksine onda kabuk olur. Bu sivilcelerin/püstüllerin sebebi kanda tutulan adet kanından kalan maddenin fazlalığıdır, öyle ki onu defetme kuvveti, havada ortaya çıkan salgın ve ısıtıcı bir tedbir ya da çiçek hastasının yakınında olana benzer maddelerden çözülmüş olan buharlara yakınlık gibi özellikle onu harekete geçiren görünür sebeplerle güçlenir.

**Belirtiler** – Bu sivilcelerin/püstüllerin başlangıcında ateş, baş ağrısı, başta ağırlık, yüzde kızarıklık ve gıdıklanma, burunda iltihap ve kaşıntı, v. Jugularislerde (الالوداج/el-evdāc) şişme, boğazda sertlik, uykuda korkma, sırtta ağrı ve vücutta batma olur.

**Tedavi** – Eğer hasta, [çiçek] ortaya çıkmadan önce yakalanırsa, o zaman kan alınır ve ona uygun kan çıkarılır. Taberzed<sup>1</sup> ve ekşi nar suyu ile kafur kursları<sup>2</sup> içirilir ve arpa suyu ile beslenir. Daha fazla yiyeceğe ihtiyaç olursa, o zaman sirke, biraz nişasta, şeker ve badem yağı ile pişirilmiş soyulmuş mercimekle beslenir. Koruk ve ekşi elma sırası gibi ekşi kabız edici şıralardan içirilir (27,f:303 a) ve biraz keder şarabı verilir, çünkü bu tedbirle onun çıkışı azalır, belirtileri hafifler ve felaketinden güvende olur.

<sup>1</sup> "teberzed, [F. تبرزد] is. Bitki şekeri (28,p:1612)."

<sup>2</sup> "ḳurş, [A. قرص] 1. Daire şeklinde olan şey. 2. Odada güzel koku yayılmasını sağlamak için yakılan öd ağacı parçası. 3. gök b. Gök cisimlerinin Yer'deki bir gözlemciye düz bir daire biçiminde görünün yüzü. 4. Yuvarlak ilaç; hap. 5. Çörek; külçe. (...) (28,p:934)"

Ama, eğer çiçek ortaya çıkana kadar hasta yakalanmazsa, o zaman kan alınmaz ve mizacı soğutulmaz, aksine çiçeğin çıkışı kolaylaşana kadar tedbir alınır<sup>3</sup>. Eğer çıkış güç olursa ve hastada bulantı, sıkıntı ve endişe çoksa, o zaman bazı günlerde onda çarpıntı olabilir, bu durumda hastaya, bu reçete üzerine, incir pişmiş/yemeği gibi çiçeği çıkarmaya yardım eden şeyler verilmelidir. Sakız inciri, kuru üzümün etli kısmı, soyulmuş mercimek, rezene tohumu ve lak dalları, her birinden bir avuç alınır ve hepsi su ile pişirilir, sonra bundan hastaya gündüz tekrar tekrar içirilir (26,p:205).

Eğer çiçek tamamen ortaya çıkarsa, ona nar suyu içirilir ve hastaya gül suyu ve biraz sirke koklatılır, onunla gargara yaptırılır ve gözüne içinde sumak yatırılmış gül suyu ve narın etli kısmının özsuğu damlatılır ve kişniş suyuyla terbiye edilmiş rastık sürme çekilir.

Eğer çiçek tamamen ortaya çıkarsa ve irinlenirse, o zaman söğüt yaprağı üzerinde uyutulur ya da yatağının üzerine iyice ezilmiş gül serpilir ve sandal ağacı, gül ve mersin ile tütsü yapılır. Eğer zaman kış olursa, onun önünde ilgin yakılır. Çiçek ortaya çıktıktan sonra tabiatını kolaylaştırmaktan sakın. Eğer tabiat yumuşamışsa, ona kabız edici şıralarla arpa kavutu ver. Ona ayva sırasıyla biraz çamur, zamk ve tabāşir<sup>4</sup> ver ve onu ayvayla besle. Eğer çiçek kurursa ve kabuğunun düşmesi yavaşlarsa, o zaman bir pamuğa ılık gül yağı emdirilir ve onunla kabukların üzeri ovulur. Bütün kabuklar düşmedikçe ve ateş kaybolmadıkça piliç yedirilmez. Çiçekten sonra hastanın tabiatının yumuşamasından kaçınılmalıdır ve o kabız edicilerle beslenmelidir (26,p:206;27,f:303b)."

### "Yaraların, kızamık ve çiçeğin izlerinin sökülmesi hakkındaki bölüm

Çiçekten ve kızamıktan yüzde siyah ve düz olan ve derin olmayan çirkin izler kalabilir. Onun tedavisi leke ve çil tedavisiyedir. Çiçeğin yerleri derin çukurlu olabilir, onun tedavisi yıkanmaya ve losyonlara devam etmekle ve bedeni şişmanlatmakla olur, böylece çukurlar doldurulur. Bu merhem çiçek ve kızamığın yerlerini düzeltir: Nohut ve pirinç unu, soyulmuş kavun çekirdeği, bān<sup>5</sup> tohumunun içi, kust, terbiye edilmiş, kurşun oksidi, kuru kamış kökleri ve eski kemikler eşit kısımlarda alınır, hepsi iyice dövülür ve çemen otu ve keten tohumu lu'ābi<sup>6</sup> ile yoğrulur ve yüz bununla kaplanır, onun içine su teresi/roka ya da turp tohumu eklenebilir.

Yaraların izlerine gelince, keten tohumu ya da onun lu'ābi ile birlikte hurma ve balı çok incirle yoğrulmuş ekmek içi onların üzerine yapıştırılır ya da üzerlerine maya ya da gül yağı ile beyazlaştırılmış kurşun oksidi yapıştırılır ve onun/onların yağı ördek iç yağı ile bir araya getirilir, nohut unu, bakla unu ve kavun tohumu ile yıkanır ya da ikisi de suda çözülmüş boraks ve biberle kaplanır ve onların suyu ile sürülür (26,p:133;27,f:273a)."

### Tartışma

Orta Çağ'da İslam Uygarlığında bilim ve tıbbın "Altın Çağı" olarak adlandırılan dönemin ünlü eserleri Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ı (7), 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiye'si* (9,10) ve İbn Sīna'nın *el-Kānun fī't-Ṭıbb'*ı (11-13) gözden geçirildiğinde Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb'*ında çiçek ve kızamık üzerine yazdıkları ile 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiye* ve Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ı adlı eserlerinde yer alan bilgiler arasında çok fazla benzerlik olduğu görülmektedir.

Konu başlıkları açısından ele alındığında, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiye'sinde* çiçek ve kızamık hakkında üç bölüm yazmışken (9,10), Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb'*ında bu sayıyı ikiye indirmiş olduğu (26,27), Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında olduğu gibi (7), çiçek ve kızamığın açıklaması ile tedavisinin yer aldığı iki bölümü bir araya getirmiş (26,27); çiçek ve kızamık ile ülsere yaraların izlerinin giderilmesi ile ilgili bölümü, hem Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin (7) hem de 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin (9,10) yaptığı gibi ayrı bir bölüm olarak ele almış olduğu fark edilmektedir (26,27). Ayrıca bölümün başlığında, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin eserinin ilk bölümündekinden (9) farklı olarak, yine er-Rāzī'nin eserinde olduğu gibi (7), çiçek ve kızamık isimlerini ayrı ayrı kullandığı fark edilmektedir (26,27). İbn Hubel'in bölümün başında, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin

<sup>3</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "tedbir alınır" yerine "üzeri örtülür" şeklinde bir ifade yer almaktadır.

<sup>4</sup> "tebāşir, [F. تباشر] is. 1. Külçe şeker. 2. Tebeşir (28,p:1610)."

<sup>5</sup> "bān, [A. بان] is. 1. Sorgun söğüdü. 2. Sultanî söğüt; bey söğüdü; sāfsāf. 3. mecaz. Sevgilinin boyu (28,p:336)."

<sup>6</sup> "lu'āb, [A. لعاب] is. 1. Salya; tükürük. 2. Koyu şurup. 3. Bal, şekerli şurup vb.den yapılan tatlı. 4. Bitkilerden sızan yapışkan sıvı; zamk. (...) (28,p:971)"

*Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde yaptığı gibi (9), çiçeğin fiziksel olarak görünümünü tarif ettiği, iyi huylu ve kötü huylu olan çiçek çeşitleri ile onlara ait deri bulgularını, iyi huylu çiçeğin iyi kandan, kötü huylu çiçeğin kalın, sevdavi kandan ortaya çıktığını bildirdiği, kızamığın da bir çiçek çeşidi olduğundan bahisle onun görünümünü tanımladığı (26,27), buna karşın 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde çiçek çeşitleri arasında saydığı "النار الفارسي/en-nāru'l-Fārisī" ismini (9) anmadığı görülmekte (26,27), yine Bulgular bölümünde fark edileceği gibi, çiçek hastalığı ile ilgili olarak Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in "بنات النار/benātu'n-nār" terimini Süryanilere atfettiği görülürken (26,27), 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinin Arapça matbu nüshasında bu terim için Yunanlılara (9),<sup>7</sup> Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482'de bulunan Arapça yazma nüshasında (29) ise Süryanilere atıfta bulunduğu fark edilmektedir. Ayrıca, çiçeğin ortaya çıkış nedeni ile ilgili açıklamaların 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde yer alan bölümle kıyaslandığında (9),<sup>8</sup> daha kısa ya da bir başka deyişle özet olarak bölümün sonunda verildiği görülmektedir (26,27).

Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in çiçek belirtilerini ele aldığı bölümde yer verdiği bilgilerin genel olarak öncüllerinin verdiği bilgilerle örtüştüğü görülmekte, uykuda korkma, vücutta batma, sırt ağrısı gibi, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde yer almayan (9),<sup>9</sup> ama Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭibb'*inde bulunan (7)<sup>10</sup> belirtileri de ilgili bölümde bildirdiği fark edilmektedir (26,27).

Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in tedavi açısından yazdıklarının 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin yazdıklarıyla örtüşmekle birlikte, çoğunlukla er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭibb'*inde yer alan bilgilerle uyumlu olduğu görülmektedir. İbn Hubel'in çiçeğin başlangıcında damardan uygun bir şekilde kan alınması gerektiğini bildirmekte, ama 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde yazdığı biçimde kanın alınacağı damarın isminin yanı sıra çocuklardan da hacamat yapılarak kan alınması önerisine (10)<sup>11</sup> eserinde yer vermediği (26,27), ama verdiği diğer tedavi önerilerinin er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭibb'*inde (7)<sup>12</sup> yer alan

<sup>7</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde şunlar yazmaktadır:

«فأما الجدرى فهو بثور كثيرة صغار تنفرش في جميع البدن أو في أكثره وربما حدثت في بعض الأعضاء دون بعض وهو الذى تسميه القدماء الحمرة تسميه اليونانيون بنات النار وهذه البثور تحدث بأكثر الناس في زمن النشو (...). كان منه النوع من الجدرى الذى هو أول حدوده بثور صغار حمر وتزيد في العظم حتى ينتهى الى قدر عدسة الكبيرة فيستدير ويتقرب ويصير لها بريق ويتفتح سريعا فاذا انفتحت كان لونها أبيض براقا شبيها بحب اللؤلؤ ويحدث لها مع ذلك التقيح خشكيشة صلبة وهذا الصنف منها أسلم ما وان كان حدوث الجدرى من دم غليظ سوداوى ردىء الكيفية فان ابتداء حدوده يكون بثورا كمدة اللون في وسطها نقط سود فإذا عظمت تفرطحت وانسبطت واتصل بعضها ببعض ولم تستدر بل يصير شكلها مختلف الجوانب ولونها شديد الكمود اما في لون الرصاص واما مائلا الى السواد كون الرماد واما مائلا إلى الصفرة أو الباذنجانية فاذا انفجرت يصير لها خشكيشة سوداء شبيهة بحرق النار وربما لم تتقيح وما كان منها كذلك فهو ردىء مهلك فاذا خالط الدم صديد حدث فيما بين هذه القروح نفاخات شبيهة بالنقط الذى يحدث عن حرق النار ويقال له النار الفارسية وهذا أيضا ردىء جدا وفي الجدرى نوع يقال له الحصبة وحدوثه عن دم حار رقيق ليس بالقوى الرداءة وهذا النوع اذا انتهى منتهاه كان شبيها بحب الجاورس أو أكبر منه قليلا وكان لونه أحمر ولا يفتح بل يصير له خشكيشة» (9,pp:309-310)

<sup>8</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde şu açıklama yer almaktadır:

«(...) وذلك بأن الجنين في الرحم يغتذى من دم الطمث الذى هو فضل من فضول بدن المرأة وتدفعه الطبيعة من الكبد في العروق الى الرحم كالذى ذكرنا في غير هذا الموضوع وهذا الدم مختلف في جوهره وكيفيته اما في جوهره فربما كان الغالب عليه جوهر الدم وربما كان الغالب جوهر الصفراء أو السوداء أو ربما كان الغالب البلغم وأما في كيفيته فيكون اما من دم محمود واما من دم ردىء والجنين يغتذى بأجود ما فيه وتترى به أعضاؤه ويبقى الباقي في أعضائه وعروقه فإذا خرج الجنين من بطن أمه فغذاؤه أيضا من اللبن واللبن كونه من دم الطمث والأعضاء تغتذى بأجوده ويبقى الباقي في فضل بدنه الى أن تحركه الطبيعة بسبب ما الى الظهور فيظهر وتحركه يكون اما عن سبب من خارج بمنزلة الهواء البوائى أو الجلوس في المواضع التى فيها المجردون فيستنشقوا الهواء الذى قد خالطه البخار المنحل من قروح المجردين وأما من داخل فبمنزلة تدبير الصبى بالاغذية الحارة الرطبة الغليظة الجوهر بمنزلة الاكثار من أكل اللحمان والحلواء والتمر وغير ذلك من الاغذية الملائمة للفضل الردىء المجتمع في البدن فيزيد في كميته فيحدث له غليان فتقوى عليه الطبيعة فتدفعه الى ظاهر البدن وتحدث عنه البثور المعروفة بالحمرة وتكون في قوة الرداءة وضعفها بحسب كيفية الفضل الردىء وجوهره فان كان الدم المحدث له حار المزاج غليظ الجوهر وليس بردىء الكيفية (...)» (9,pp:309-310)

<sup>9</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde şu bilgi verilmektedir:

«والدلائل العامة في ابتداء حدوث الجدرى وهى الحمى وانتفاخ الوجه والاصداغ والادواج وحكة الانف وتلهب وحمرة في الوجه وفي العضو الذى يحدث فيه ذلك وثقل في الرأس وخشونة الحلق واذا رأيت هذه العلامات مع الحمى اللازمة فاعلم انها تدل على حدوث الجدرى فاعلم ذلك.» (9,p:310)

<sup>10</sup> Ebū Bekr Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭibb'*inde yer alan açıklamalar şunlardır:

«(...) وكان مع ذلك وجع في الظهر واحتكاك في الأنف وفزع في النوم، وثقل وحمرة في الرأس والعين ونخس في الجسد، فاعلم أنه سيتور بالعليل حصبة أو جدرى.» (7,pp:489-490)

<sup>11</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭibbiyye'*sinde konuyla ilgili şu bilgiler verilmektedir:

« وأول ذلك الجدرى والحصبة ونحن بادؤن بمداواتهما فنقول انه ينبغي اول علامات ما يظهر الجدرى والحصبة من يوم الى ثلاثة أيام ان يبادر الى فصد صاحبه من الاكل ويخرج له من الدم إلى أن يغشى عليه اذا ساعدت القوة والمزاج والسن والوقت الحاضر من أوقات السنة وان كان العليل صبيا فليحجم من الكاهل ويخرج له من الدم بمقدار ما يصلح ان يخرج لمثله (...)» (10,p:193)

<sup>12</sup> Ebū Bekr Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭibb'*inde yer alan açıklamalar şunlardır:

önerilerle örtüştüğü, yine İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb'*ından da bazı bilgileri, örneğin, hastaya "şarābu'l-keder" içirilmesi gibi (11-13),<sup>13</sup> eserine aldığı görülmekte, ama bu ilacın da terkiğini vermediği fark edilmektedir (26,27). Çiçeğin çıkışının yavaşladığı görüldüğünde, çiçeğin çıkışını süratlendirecek ilaçların verilmesi İbn Hubel'in öncüllerinin eserlerinde de yer alan önerilerden olup, burada yazdıkları er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında (7),<sup>14</sup> yer alan bilgilerle örtüşmektedir. Yine, gözün korunması ile ilgili bilgi verirken, İbn Hubel'in, Rāzī'nin *Kitābu'l-Cederī ve'l-Ḥaṣbe'si* (6,7) ile İbn Sīnā'nın *el-Kānūn fī't-Ṭıbb'*ında (11-13) görüldüğünün aksine, hem er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında (7),<sup>15</sup> hem de 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'sinde* olduğu gibi (10),<sup>16</sup> diğer organların korunması hakkında neredeyse bilgi vermediği görülmektedir (26,27). İbn Hubel'in çiçek tamamen ortaya çıkıp irinlendiğinde yapılması gerekenler konusunda verdiği bilgiler de öncüllerinin eserlerinde verilen, özellikle er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında (7),<sup>17</sup> ve 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'sinde* bildirdiği bilgilerle (10),<sup>18</sup> örtüşmektedir. Bununla birlikte Muhezzebu'd-dīn b. Hubel'in hastanın tabiatının yumuşamasından kaçınılması konusunda verdiği bilgilerin er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında (7),<sup>19</sup> yer alan bilgilerle örtüştüğü görülürken, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin aksine,<sup>10,20</sup> bunun nedenini açıklamadığı fark edilmektedir (26,27). Ayrıca kabarcıklar düşmeden ve ateş kaybolmadan piliç yedirilmemesi önerisi de Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında (7),<sup>21</sup> ve 'Alī b. el-'Abbās'ın *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'sinde* (10),<sup>22</sup> görülmektedir (26,27). İbn Hubel'in çiçek, kızamık ve ülsera yara izlerinin giderilmesi konusunda verdiği bilgilerin de Rāzī'nin *el-Manşūrī*

«وإن لحقت العليل قبل أن تثور به فافصده واحجمه واستكتر من إخراج الدم ثم اسقيه أقراص الكافور بماء الرمان الحامض، واقتصر به في غذائه على ماء الشعير غدوة وعشية. وإن ضعف ودعته نفسه إلى غذاء أكثر فاقصر به على العدس المقشر المتخذ بالخل، والحساء المتخذ من النشاء والسكر، ودهن اللوز والبقول الباردة ما حضر منها، واسقه ربوب الفواكه الحامضة والقوايض.» (7,p:490)

<sup>13</sup> İbn Sīnā "rubbu'l-keder" ve "şarābu'l-keder" hakkında *el-Kānūn fī't-Ṭıbb'*da şunları yazmaktadır:

«(...) وقد ينفع ان يسقي مع اول اثار الجدرى وزن ثلثة دراهم من رب الكدر مع قرص من اقراص الكافور وشراب الطلع شديد المنفعة في مثل هذا الوقت (...)» (11,IV,p:36) «(...) وشراب الكدر خاصه وشراب الطلع وطلع نفسه والحمار ولشراب الكدر نسخ كثيرة ذكرناها في القرايين ونحن نذكرها نسخة عجيبة قوية وهي التي تتخذ بما الرايب المجض وقوته شديدة جدا \* ونسخته\* يوخذ من رب الكدر جزان فان لم يحضر اخذ الكدر ونشر واخذ نشارته او دق واخذ مدقوفه واديف مع نصفه صندل في الخل المقطر او في ما الحصرم الصرف اياما ثم طبخ فيها طبخا بالرفق مع طول حتى يتها ثم يعصر ويؤخذ من العصارة (...)» (11,IV,p:37)

<sup>14</sup> Ebū Bekr Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında şu bilgiler verilmektedir:

«(...) فإن لم يلحق العليل حتى يبدأ بالخروج فلا تفصده حينئذ ولا تعطه أقراص الكافور بل أقراص الطباشير. (...) فإن رأيت عسر الخروج، وكان العليل يشتد به الغثي والكرب ويصيبه في بعض الأحيان خفقان، فاسقه طبخ الطين والزبيب والعدس المقشر وبزر الرازيانج وعيدان اللك، يؤخذ منها كف كف ويطبخ بالماء ويسقى مرات في النهار، (...)» (7,p:490)

<sup>15</sup> Ebū Bekr Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında şunlar yazılıdır:

«ويقطر في العين ماء ورد وقد نُقع فيه سُمّاق أو عصارة شحم الرمان. وينشق الماء ورد والماء البارد مع يسير من خل. ويتغرغر به لثلا يخرج في عينه وأنفه وحلقه منه شيء. فإن خرج في العين منه شيء فليحل الكحل بماء الكزبرة ويقطر فيها في النهار مرات.» (7,p:490)

<sup>16</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'sinde* şu açıklamalar bulunmaktadır:

«وينبغي أن يعنى بالعين منذ اول الامر لثلا يظهر فيها الجدرى بأن يقطر فيها ماء الكزبرة وماء الرمان المز فان ظهر فيها شيء البثر فانقض فيها الكحل الاصفهاني المرابي بماء الكزبرة الرطبة ويقطر فيها ماء الورد قد نُقع فيه سُمّاق قبل ان يظهر فيها وليس ينبغي ان يطعم صاحب الجدرى الفروج الى ان تفارقه الحمى وتسقط قشوره وتزول الحرارة.» (10,p:194)

<sup>17</sup> Ebū Bekr Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında şu bilgiler verilmektedir:

«وإذا خرج كله ونضج فنؤمّه على ورق خلاف وانثر عليه وعلى فراشه ورداً مسحوقاً ما لم يبادر إلى اليبس وكان عظيماً كثير الماء. (...) وأوقد بين يديه في الشتاء الطرفا. وفي الصيف يجرّه بالصندل وورق الورد والآس، (...) وأذا استحكّم الجفاف وعلاه قشرة سمجة جداً وخشنت البدن، قشرت ما أدى منها رشح البدن وعسر انقلاع الخشكريشة، فاطلّه بدهن خل فاتر بقطنه مرات في اليوم حتى إذا تساقطت القشور كلها وصحّ العليل.» (7,pp:490-491)

<sup>18</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'sinde* şunlar yazılmaktadır:

« واذا انتهى منتهاه فاوقد بين يدي العليل الطرفاء أو قضبان الكرم ان كان الزمان شتاء وان كان صيفا فبخره بالصندل والآس وانثر في فراش الورد المطحون» (10,p:193)

<sup>19</sup> Ebū Bekr Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında şu bilgiler yer almaktadır:

«واحدز أن تسقيه شيئاً يسهل بعد ظهور الجدرى والحصبة. وإن لانت طبيعته فاسقه ماء سويق الشعير بالطباشير والصمغ والطين الأرمي والورد على ما ذكرت في باب الإسهال.» (7,p:491)

<sup>20</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'sinde* konuyla ilgili şu bilgi verilmektedir:

« واحدز من لين الطبيعة بعد السابع ولا سيما الحصبة في آخر المرض فإن الإسهال فيها خطر وذلك لان باقي المادة اذا لم يخرج الى خارج فمن شأنه أن يغوص في عمق البدن فتلدع الامعاء وتحدث الدرب والسحج» (10,p:194)

<sup>21</sup> Ebū Bekr Zekeriyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb'*ında şu cümle yer almaktadır:

«ولا يأكل الفروج إلا بعد أن تسقط قشور الجدرى كلها تفارق البدن الحمى والحرارة.» (7,p:491)

<sup>22</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şinā'ati't-Ṭıbbiyye'sinde* şunlar yazılıdır:

«وليس ينبغي ان يطعم صاحب الجدرى الفروج الى ان تفارقه الحمى وتسقط قشوره وتزول الحرارة.» (10,p:194)

*fī't-Ṭıbb*'ı (7),<sup>23</sup> ile 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şınā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde (10),<sup>24</sup> yer alan açıklamalarla çok benzer olduğu fark edilmektedir (26,27).

## Sonuç

İncelenen konumuzla ilgili olarak, genel olarak bakıldığında İbn Hubel'in yazdıklarının, döneminin tıbbi paradigması olan humoral patoloji teorisi bağlamında olduğu, yine öncüllerinin eserlerinde yer alan bilgilerle benzerlik gösterdiği görülmekte ve İbn Hubel'in bu bölümleri yazarken, "çiçek ve kızamık" konusunun ayrıntılı olarak ele alınmış olduğu er-Rāzī'nin *Kitabu'l-Cederī ve'l-Haşbe* ve *Kitābu'l-Hāvī fī't-Ṭıbb*'ı ve İbn Sīnā'nın *Kitabu'l-Kānun fī't-Ṭıbb*'ından ziyade, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şınā'ati't-Ṭıbbiyye*'si (9,10) ile Ebū Bekr Zekerıyyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*'ındaki (7) ilgili bölümleri temel aldığı, bir başka deyişle, tedavi öncesi bölümde *Kāmīlu's-Şınā'ati't-Ṭıbbiyye*'sinde (9), tedavi ile ilgili kısımda ise daha çok *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*'da (7) yer alan bilgileri özetlemiş olduğu görülmekte, bunu yaparken de ayrıntılı etiyolojik açıklamalardan kaçınmış olduğu fark edilmektedir (26,27). Bu sonuçların, Harvey'in (15) İbn Hubel el-Bağdādī'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ının İbn Sīnā'nın ve er-Rāzī'nin tıbbi ansiklopedilerine benzediği açıklamasıyla ve yine, İbn Hubel el-Bağdādī'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ını kaleme alırken, literatürde yer alan çalışmaların (20-24) da ortaya koymuş olduğu gibi, Ebū Bekr Zekerıyyā er-Rāzī, 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī ve İbn Sīnā gibi Altın Çağın ünlü hekimlerinin eserlerinden önemli ölçüde yararlanmış olduğunu gösteren sonuçlarla olan koşutluğu, Meyerhof'un (1) dönemin özellikleri hakkında yapmış olduğu "ortaya konan eserlerin Rāzī'nin, İbn Sīnā'nın ve Cābir'in [buraya bu çalışma bağlamında 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī de eklenebilir] eserlerinin kopyalandığını, özetlendiğini, açıklandığını, ama bağımsız ve seçkin eserlerin nadir olduğu" saptamasıyla fazlasıyla örtüştüğü ve bu saptamayı desteklediği fark edilmektedir.

<sup>23</sup> Ebū Bekr Zekerıyyā er-Rāzī'nin *el-Manşūrī fī't-Ṭıbb*'ında yer alan açıklamalar şunlardır:

«إن كان قد بقي من الجدري آثار سودّ وكانت مساوية لسطح الوجه فعالجها بما يعالج به آثار القروح مع الغمر المبيضة. وإن كانت تلك المواضع متقشرة فتحتاج في استوائها إلى أن يُمسّن البدن ويخصّب. وإن كانت متقشرة سوداء اختبج إلى الأمرين. ومما ينفع آثار الجدري الحمام الدائم وإدامة الغمر. وهذا طلاء بليغ يذهب بآثار الجدري: مرداسنج مرّي وأصول القصب اليابس ودقيق الحمص وعظام بالية ودقيق الأرز وبزر البطيخ مقشر وحبّ البان وقسط. يجمع بلعاب الحلبة وبزر كتان ويغمر به الوجه ليلاً ويغسل نهاراً.» (7,p:250)

<sup>24</sup> 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin *Kāmīlu's-Şınā'ati't- Ṭıbbiyye*'sinde konuyla ilgili verilen reçetelerden birisi şudur:

(صفة) لآثار الجدري والقروح يؤخذ مرداسنج مرّي وأصل القصب اليابس ودقيق الحمص وعظام بالية ودقيق الارز وبزر البطيخ مقشر وحبّ البان وقسط أجزاء متساوية يدق الجميع ناعماً ويعجن بماء بزر البطيخ أو بماء القاقلى ويطلّى به الآثار» (10,p:198)



**Kaynaklar**

1. Meyerhof M. Science and Medicine. In: Arnold T, Guillaume A, editors. The Legacy of Islam. Oxford: At the Clerandon Press; 1931. pp:311-354.
2. Castiglioni A. A History of Medicine. Translated from the Italian and Edited by Krumbhaar EB. 2nd ed. Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf; 1958.
3. Garrison FH. An Introduction to the History of Medicine with Medical Chronology, Suggestions for Study and Bibliographic Data. Fourth Edition, Reprinted. Philadelphia and London: W.B. Saunders Company; 1929.
4. Campbell D. Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages. Vol. I. Reprinted from the edition of 1926, London. First AMS Edition published in 1973. New York, N.Y.: AMC Press Inc; 1973.
5. Abū Becr Mohammed Ibn Zacaríá Ar-Rází (Commonly Called Rhazes). A Treatise on the Small-Pox and Measles. Translated from the Original Arabic by William Alexander Greenhill. London: Printed for the Sydenham Society; 1848.
6. Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā ar-Rāzī. Kitāb fi l'-Jadarī wa l-ḥaṣba. Bayrūt;1872.
7. Muḥammad b. Zakariyyā' ar-Razi. Al-Manşūri fi aṭ-Ṭibb. Hazim al-Bakry al-Siddiky, editor. Kuwait: Institute of Arab Manuscripts, Arab League Educational Cultural & Scientific Organization; 1987.
8. Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā ar-Rāzī. Kitāb al-Ḥāwī fi l-ṭibb, al-ṭab'a al-ulā. Beirut-Lebanon: Dar Al Kotob Al-ilmiyah; 1421 H-2000 M.
9. 'Ali b. al-'Abbās al-Macūsī. Kāmīlu'ş-Şinā'ati't-Ṭibbiyye, Cilt 1. Kahire (Bülāk): el-Maṭba'atu'l-Kubrā el-'Āmire; 1294/1877.
10. 'Ali b. el-'Abbās el-Mecūsī. Kāmīlu'ş-Şinā'ati't-Ṭibbiyye, Cilt 2. Kahire (Bülāk): el-Maṭba'atu'l-Kubrā el-'Āmire; 1294/1877.
11. Ebū 'Alī İbn Sīnā. Kitābu'l-Kānūn fi't-Ṭibb. Romae: In Typographia Medicea; 1593.
12. İbn-i Sīnā. El-Kānūn fi't-Ṭibb. Dördüncü Kitap. Çeviren: Kâhya E. Ankara: T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi; 2015.
13. İbn Sīnā. Tahbīzü'l-Mathūn el-Kānūn Fi't-Tib Tercümesi. Mütercimi: Tokadî Mustafa Efendi. Hazırlayanlar: Tanrıverdi E, Macit Muhittin. 1. Baskı. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; 2018.
14. İbn Abī Uşaybi'a. 'Uyūnu'l-Anbā fi Tabakāti'l-Aṭibbā. [y.y?]: Matba'atu'l-Vahbiyya; 1882. pp: 304-6.
15. Harvey ER. Ibn Hubal. In: Selin H, editor. Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures, Volume I (A-K). Berlin, Heidelberg, New York: Springer-Verlag; 2008. pp: 1104-5.
16. Vernet J. Ibn Hubal. In: Lewis B, Ménage VL, Pellat Ch, Schacht J, editors. The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Volume III. Leiden: E.J.Brill, London: Luzac & Co.; 1971. p: 802.
17. Kitābu'l-Mukhtār. Arabic Catalogue: Vol 4 [cited 2007 Aug 4]. Available from: <http://kblibrary.bih.nic.in/Vol04/Bp084.htm>.
18. Abū Bekr Muḥammed Ibn Zakariyyā al-Rāzī. Traité Sur Le Calcul Dans Les Reins et Dans La Vesie. Traducion Accompagn e Du Texte Par P. De Koning. Leyde: E.J. Brill; 1896. pp:186-227.
19. Abdel-Halim RE. Contributions of Muhadhdhab Al-Deen Al-Baghdadi to the progress of medicine and urology: A study and translations from his book Al-Mukhtar. Saudi Med J 2006;27(11):1631-1641.
20. Acıduman A, Er U. İbn Hubel ve eseri Kitābu'l-Muḥtarāt fi't-Ṭibb'da omurga hastalık ve travmaları üzerine. Lokman Hekim Dergisi 2018;8(1):71-81.
21. Acıduman A, Kökeş F. İbn Hubel ve eseri Kitābu'l-Muḥtarāt fi't-Ṭibb'da kafa yaraları ve kafatası kırıkları üzerine. Lokman Hekim Dergisi 2019;9(3):302-11.
22. Acıduman A, Kuş Ö, Belen D. Two different approaches regarding the treatment of hydrocephalus in Islamic World during the Middle Ages. Turk Neurosurg, 2022;32(6):1047-1053.

23. Acıduman A. Muhezzebu'd-dīn b. Hubel el-Bağdādī'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*'ında yaşlıların tedbiri üzerine. *Lokman Hekim Dergisi*, 2020;10(1):115-123.
24. Acıduman A, Kuş Ö. İbn Hubel el-Bağdādī'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb* adlı eserinde çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 2021;64(1-2):49-59.
25. Acıduman A, Aşkit Ç. Orta Çağ'da İslam dünyasında yazılmış eserlerde "çiçek ve kızamık" üzerine: Çeviri Dönemi. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 2023;13(3):576-591.
26. Muhezzebu'd-dīn Eb'l-Hasan 'Alī b. Aḥmed b. Alī b. Hubel el-Bağdādī. *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*, eṭ-ṭab'atu'l-ülā [Birinci Baskı], el-Cuz' er-Rābi' [Dördüncü Cilt]. Ḥaydarābād: Maṭba'atu Cem'ıyyati Dā'ireti'l-Ma'ārif'i-'Usmāniyye (Haydarabat: Osmanlı Maarif Cemiyeti Dairesi Matbaası); 1364/[1943-4].
27. İbn Hubel al-Bağdādī. *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-Ṭıbb*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, No. 3632. Üçüncü ve Dördüncü cüz. Müstensih: Ebū İshāk İbrāhīm ibn Muḥammad. Sivas: 23 Ramaḍān 610 AH/[05 February 1214 AD].
28. Çağbayır Y. Arap Asıllı Türk Alfabesiyle Yazılmış Türkçenin Söz Varlığı – Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.; 2017.
29. 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī. *Kāmilu's-Şınā'ati't-Ṭıbbiyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla Koleksiyonu, No. 1482.

**Ek-1.** *Kitābu'l-Muhtārat fī'l-Ṭıbb'da* çiçek ve kızamık ile ilgili bölümler. Eserin Arapça matbu metni temel alınmış, Fatih Koleksiyonu, No. 3632 ile yapılan karşılaştırma sonucu karşılaşılan farklılıklar dipnotlarda gösterilmiştir (26,27).

### فصل في الجدري والحصبة

اما الجدري وهو بثور كثيرة صغار تظهر في جميع البدن حتى في باطنه وربما حدث في بعض الاعضاء دون بعض وكان قليل العدد وذلك بحسب كثرة المادة وقلتها فانها قد تبلغ من الكثرة بحيث تغطي جميع سطح البدن ومن القلة حتى تكون (27,f:302b) عددا لا يظهر وقد كان القدماء يسمون الجدري الحمرة والسريانيون بنات النار واكثر ما تظهر هذه البثور في زمان النشوء، وهذا البثر اول ما يظهر يكون صغارا حمرا<sup>25</sup> ويتزايد<sup>26</sup> حتى ينتهي الى قدر العدسة الكبيرة ويستدير ويتقرب ويكون ذلك الوقت للبثر بريق ويتقيح سريعا ويصير ابيض كحب اللؤلؤ ثم ينشف ويصير له خشكيشة صلبة وهذا هو النوع الجيد منه السليم وحدوثه عن دم جيد.

واما ما يكون حدوثه عن دم سوداوى غليظ ردىء الكيفية فانها بثور تبتدىء كمدة في اوساطها نقط سوداء ومائلة الى لون الرماد او الرصاصية (26,p:204) او البنفسجية او الصفرة واذا عظمت انبسطت واتصلت<sup>27</sup> بعضها ببعض وكانت لها خشكيشات كحرق النار وربما لم تحمل قيحا وربما حمل بعضها ماء صديديا وكانت كالنفخات التي تحدث عن الحرق النار وهذه كلها رديئة غير سليمة.

واما الحصبة فهي نوع من البثور اصغار من الجدري واذا بلغ حده في العظم صار كحب الجاوس واعظم قليلا ولم يحمل قيحا بل يصير له خشكيشة وسبب هذه البثور فضل مادة باقية من دم الطمث محتبسة في الدم بحيث تقوى القوة على دفعها خاصة عند تحريكها من ظاهر باسباب حادثة كوابء يحدث في الهواء وتديبر مسخن او مجاورة ابخرة متحللة عن مواد مشابهة كما<sup>28</sup> يجاور المجذور.

**العلامات -** في ابتداء حدوث هذه البثور حمى وصداع وثقل في الرأس وحمرة وحكة في الوجه وتلهب ودغدغة في الانف وانتفاخ في الاوداج وخشونة في الحلق وتفرغ في النوم ووجع في الظهر وتغريز في البدن.

**العلاج -** ان لحق العليل قبل ان تظهر فيفصد ويخرج له دم صالح ويسقى من اقراص الكافور بماء الرمان الحامض والطبرزد ويغذى<sup>29</sup> بماء الشعير وان احتاج الى غذاء اكثر فيغذى بالعدس المقشر المطبوخ بالخل واليسير من النشا والسكر ودهن اللوز ويسقى من الريبوب القابضة (27,f:303a) الحامضة كرب الحصرم والتفاح الحامض ويعطى شيئا من شراب الكدر فانه بهذا التدبير يقل خروجه وتهون اعراضه وتؤمن غائلته.

فاما اذا لم يلحق العليل حتى يظهر فيه الجدري فحينئذ لا يفصد ولا يبرد مزاجه بل دثره<sup>30</sup> حتى يسهل خروجه فان كان عسر الخروج وكان العليل يشد به الغثيان والكرب والقلق وربما عرض له خفقان في بعض الاوقات فينبغي ان يعطى العليل ما يعين على خروج الجدري مثل طبيخ التين على هذه الصفة.

يؤخذ من<sup>31</sup> التين العلك ولحم الزبيب وعدس مقشر وبزر الرازيانج وعيدان اللك من كل واحد كف يطبخ الجميع بالماء ثم يسقى منه العليل في النهار مرات. (26,p:205)

فاذا ظهر الجدري كله فأعد عليه سقى ماء الرمان وينشق العليل ماء الورد ويسير خل<sup>32</sup> ويتغرغر به ويقطر في عينيه ماء الورد الذي قد نقع فيه السماق وعصارة شحم الرمان ويكتحل بالاثمد المرابي بماء الكزبرة.

فاذا ظهر الجدري كله وقيح فنومه على ورق الخلاف او انثر على فراشه الورد المسحوق ناعما وبخره بالصندل والورد والآس وان كان الزمان شتاء فاوقد بين يديه الطرفاء واياك ان تسهل طبيعته بعد ما يظهر الجدري فان لانت طبيعته وتعطيه سويق الشعير بالريبوب القابضة وتعطيه شيئا من الطين والصمغ والطباشير برب السفرجل وتطعمه السفرجل فاذا نشف الجدري وابطأ سقوط الخشكيشة فتشرب قطنة في دهن ورد فاتر وتمسح بها على الخشكيشات ولا يغذى<sup>33</sup> بالفروج الا بعد سقوط الخشكيشات كلها وزوال الحمى وليحذر عليه من لين الطبع عقيب الجدري وتغذيه بالقوابض. (26,p:206;27,f:303b)

### فصل في قلع آثار الجدري والحصبة والقروح

<sup>25</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "احمر" olarak yazılıdır.

<sup>26</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "ويتزايد" olarak yazılıdır.

<sup>27</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "واتصل" olarak yazılıdır.

<sup>28</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "لها" olarak yazılıdır.

<sup>29</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "ويغذا" olarak yazılıdır.

<sup>30</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "دثره" olarak yazılıdır.

<sup>31</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de bulunmamaktadır.

<sup>32</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "من الخل" olarak yazılıdır.

<sup>33</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "الخشكيشة ولا يغذى" olarak yazılıdır.

انه قد يبقى من الجدري والحصبة آثار سمجة في الوجه قد تكون سوداء منبسطة على الوجه لا عمق لها وعلاجها بعلاج البرش والنمش، و قد تكون مواضع الجدري عميقة محفرة وعلاجها بادامة الاستحمام والغسولات وتسمين البدن فتمتلىء الحفور وهذا الطلاء يصلح لمواضع<sup>34</sup> الجدري والحصبة يؤخذ من<sup>35</sup> دقيق الحمص والارز وبزر البطيخ المقشر ولب حب البان وقسط ومرداسنج مرابي واصول القصب اليابس وعظام بالية اجزاء سواء يسحق الجميع ناعما ويجمع بلعاب الحلبة وبزر الكتان ويغمر به الوجه وربما زيد فيه بزر الجيرجير او الفجل.

واما آثار القروح فليصق عليها لب الجيز معجوننا بالتمر والتين الكثير العسل مع بزر الكتان او لعابه او يلصق عليها الخمير او المرداسنج المبيض بدهن ورد ويواصل دهنها بشحم البط ويغسل بدقيق الحمص والباقلا<sup>36</sup> وبزر البطيخ او يطلى بالفلفل والبورق يحلان بالماء ويطلى بمائها<sup>37</sup>. (26, p:133;27,f:273a)

<sup>34</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "لموضع" olarak yazılıdır.

<sup>35</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de bulunmamaktadır.

<sup>36</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "والباقي" olarak yazılıdır.

<sup>37</sup> Fatih Koleksiyonu, No. 3632'de "بهما" olarak yazılıdır.